

CZIRÁKI ZSUZSANNA

SZTE BTK Középkori és Kora Újkori Magyar Történelmi Tanszék

Aetas 39. évf. 2023. 4. szám, 173–186.

ISSN 0237-7934

DOI 10.14232/aetas.2023.4.173-186

www.aetas.hu

Kora újkori oszmán vonatkozású dokumentumok a bécsi Haditanács levéltári hagyatékában*

Ausztria és Magyarország múltja és jelene ezer szállal fonódik össze. A csaknem négy évszázadot felölelő közös államiságból sokszor csak a konfliktusokra koncentrálnak, noha együttes erőfeszítésekből és közös vívmányokból sincs hiány. Ide sorolható a modern levéltárügy, ezen belül a Habsburg Monarchia és az Oszmán Birodalom kora újkori kapcsolattörténete, mert a témához elsődlegesen használt, rendszerezett levéltári törzanyag osztrák és magyar levéltárosok együttes erőfeszítéseként jött létre. Mi több, a kutatók kalauzolása a régi nevének egyszerűen csak *Turcicaként* emlegetett állapotban, az iratok gondozása és további sorsának egyengetése – részletes jegyzékekkel való ellátása, digitalizálása – szintén közös feladatként valósul meg az Osztrák Állami Levéltár és a Magyar Nemzeti Levéltár, vagyis az osztrák levéltáros kollégák és a bécsi magyar levéltári delegátusok együttműködésében.¹

A Habsburg Monarchia és az Oszmán Birodalom kora újkori kapcsolatainak legfontosabb írásbeli lenyomata közismerten a Haus-, Hof- und Staatsarchivban őrzött *Staatenabteilungen: Türkei* sorozat, melynek nyolc alsorozatából az első (*Türkei I*) igazán fontos a kora újkor kutatóinak. Ide gyűjtötték össze ugyanis az 1521 és 1740 között keletkezett, oszmán diplomáciai vonatkozású dokumentumok legnagyobb részét. Bár mesterséges válogatásról van szó, bizonyos mértékben szerves fejlődés eredményeként jött létre, hiszen magját az az iratanyag adja, amelyet a mindenkori keleti diplomáciával foglalkozó kormányzati szervek termeltek. Ezek között elsőként a Birodalmi Udvari Kancelláriát (*Reichshofkanzlei*) kell megemlíteni, ahol a 16. századi diplomáciai ügyeket bonyolító Titkos Tanács (*Geheimer Rat*) írásbelisége lecsapódott. 1610-ben azonban megváltozott az oszmán kapcsolatokat irányító kormányzati struktúra, és az addig elsősorban katonai feladatokban illetékes Udvari Haditanács (*Hofkriegsrat*) vette át a diplomáciai ügyek szervezését és dokumentálását. Egészen 1753-ig látta el ezt a feladatkört, amikor egy a Mária Terézia-kori kormányzati reformok nyomán felemelkedő újabb intézmény, az Államkancellária (*Staatskanzlei*) ragadta magához az Oszmán Birodalomhoz kötődő diplomácia irányítását. Az irat maga elválaszthatatlan az iratképző szerv történetétől, így ahhoz, hogy képesek legyünk nyomon követni a kora újkorban rohamosan gyarapodó, oszmán relevanciájú dokumentumok útját, és ezáltal a lehető leg-

* A tanulmány a FWF Lise Meitner Projekt M 3034 ÖAW IHB projekt keretében született.

¹ Ez a tanulmány sem kivétel ez alól, elkészítésében mindvégig számíthattam az ebben az évben hazatért bécsi magyar levéltári delegátus, Oross András tapasztalatára és szakértelmére, amit ezúton is köszönök. A Monarchia osztrák–magyar levéltári örökségével kapcsolatban lásd: Ress: *A monarchia levéltári öröksége*, i. m.; Fazekas: *Magyar levéltárosok Bécsben*, 59–86.

bőségesebb forrásgyűjtésre támaszkodjunk, végig kell gondolni a kormányzattörténet és a levéltártörténet egymást keresztező útjait.²

Mivel tanulmányom egy olyan projekt mellékszálaként született, amely a Habsburg Monarchia 17. századi keleti diplomáciájával foglalkozik, fókuszja az előbbi felsorolás középső elemére, a Haditanácsra esik, és azt a kérdést vizsgálja, hogy hol keletkeztek és hogyan őrződtek meg a kutatásba bevonható dokumentumok. A fentebb említett 1610-es évet fordulópontként tartja számon a történetírás, mert az Oszmán Birodalommal kapcsolatos diplomáciai feladatokat ekkor rendelték ehhez a kormány szervhez. Valójában azonban csak szentesítették az addigi gyakorlatot egy praktikus adminisztratív döntéssel, hiszen a végvárok és általában az oszmánokkal folytatott háború stratégiai döntéseit már 16. századi alapítása óta ennél a szervnél készítették elő, és a keleti fronthoz, hovatovább a szultánok birodalmához leginkább értő katonai és civil „szakemberek” is többnyire a Haditanácsban működtek. Emellett a végvidék – illetve háborúk idején az egyes hadjáratok – hadászati és katonai jellegű döntései során keletkezett iratok többsége ugyanitt született, és itt is archiválták őket.³ Nyilvánvalóan az ügymenet töredezettségének csökkentését célozta a jogkörbővítés, amihez nem mellesleg szükség volt a döntések háttéréül szolgáló fontos tudásbázis, azaz az irattár egyesítésére is. A Habsburg Monarchia a 17. század elejére ugyanis már kiterjedt, specifikus tapasztalatokat tudhatott magáénak az oszmánokkal akkor már több évszázada folytatott háborúk és az azokat kísérő tárgyalások, illetve békekötések révén.⁴

A kortársak számára sem volt titok, hogy a Habsburg–oszmán kapcsolatok írásbelisége a témában felgyülemlett értékes tudás hiteles tükré. Nem véletlen, hogy az 1610-es reformmal egyidőben nemcsak az ügykör, hanem az irattár is a haditanácsi irodába vándorolt. Ekkor a *Reichshofkanzlei* regisztrátorát, Gerhard Questenberget azzal bízták meg, hogy gyűjtse össze és szállítsa át a birodalmi kancellárián található összes oszmán vonatkozású anyagot a Haditanácsba. Ez a huszonhat éves fiatalember akkorra már komoly jártasságot szerzett az Oszmán Birodalommal kapcsolatos ügyekben, hiszen 1606 óta dolgozott a Haditanácsnak, és kezdő hivatalnokként egyidejűleg olyan jelentős eseményeknél is segédkezett, mint amilyen a zsitvatoroki béke (1606) megkötése volt. Így a Haditanácsban az ő személyén keresztül valósult meg az Oszmán Birodalommal összefüggésben keletkezett, katonai és diplomáciai tárgyú iratok egyesítése.⁵

A későbbi századok egyre terebélyesedő levéltári instrukcióival, illetve a szakirodalommal összevetve azonban kevés információnk van arra vonatkozóan, hogy miként tárolták, rendszerezték és használták a megőrzött iratokat. Annyi bizonyos, hogy a modern hivatali apparátus elengedhetetlen elemeként a Haditanácsnak is volt az iratok kiállítását és kezelését végző kancelláriája, illetve képzett személyzete, amely már a szerv felállításának pillanatában jól átgondolt és más hivatalok esetében már bevált séma alapján kezdte meg a rend-

² Bittner: *Gesamtinventar*, V/4. 582–584.; Hochedlinger et al. (Hrsg.): *Verwaltungsgeschichte*, 446–448., 457–459., 660.

³ Pálffy: *A modern hadtörténetírás*, 541.; Hochedlinger et al. (Hrsg.): *Verwaltungsgeschichte*, 667–669.

⁴ Cziráki: „Mein gueter, väterlicher Maister”, i. m.

⁵ Inventarium. S.d.l. ÖStA HHStA StAbt Türkei V. Kt. 32. sin. fol.; 1607. május 31. ÖStA KA ZSt HKR HR Bücher Bd. 218. Prot. Reg. 1607. fol. 274r. A Haditanács keleti vonatkozású dokumentumainak egyik legkorábbi említése az Andrea Negroni tolmács ellen 1614-ben indított felségárulási per volt. Ekkor a haditanácsi kancelláriát arra utasították, hogy gyűjtse össze és adja át a birtokában lévő összes török vagy görög dokumentumot a perben illetékes vizsgálóbizottságnak. 1614. november 8. ÖStA KA ZSt HKR HR Bücher Bd. 231. Prot. Exp. 1614. fol. 453v.

szerezett irattermelést.⁶ Tehát abból indulhatunk ki, hogy itt a Habsburg-kormányzat más hivatalaihoz nagyon hasonló összetételű személyi állomány gondoskodott az írásbeli feladatokról, többek között a keletkezett iratanyag tárolásáról és gondozásáról. Mai párhuzamot keresve, a kora újkori haditanácsi kancelláriát leginkább egy adminisztrációs feladatokat ellátó irodaként képzelhetjük el, természetesen a 17. századnak megfelelő technikai színvonalon. A működéséről fennmaradt legkorábbi emlékünknél II. Miksa (1564–1576) 1564-ben kiadott rendtartása, amelyben az ott zajló munkavégzés kereteit szabályozta (*Kanzleiordnung*).⁷ Ismert még egy 1580-ban, illetve egy 1607-ben kiadott rendelkezés, ám mindkettő szövege teljesen megegyezik a korábbival, így joggal feltételezhetjük, hogy a haditanácsi kancellária működése nem sokat változott a 16–17. század folyamán.⁸

A kortárs történetírói narratíváknak köszönhetően ma már releváns kérdésfelvetés a történettudományban, hogy miként működtek a múltbéli nagy kormányzati struktúrák háttér-intézményei, amilyen a Haditanács kancelláriája is volt. A haditanácsi irodában zajló irattermelés tanulmányozása már azon egyszerű oknál fogva sem mellékes, mivel ma a döntéshozatali mechanizmusokról elsősorban éppen azok a dokumentumok adnak számot, amelyeket itt állítottak elő. De hogyan is kell elképzelnünk a haditanácsi iroda tevékenységét? A vizsgált időszakban az iroda a rezidenciaváros „kormányzati negyedében”, a bécsi Hofburg épületében helyezkedett el a haditanácsi üléseket befogadó tárgyalószobával egyetemben. A haditanácsi kancellária rendtartása alapján rekonstruálhatjuk az ott dolgozó személyek körét: a szakmai irányítást végző titkárok (*Secretarius/Sekretär*), az irattermelést – tehát a kimenő iratokat – irányító regisztrátorok (*Registrator*), a bejövő dokumentumokat és megkereséseket gondozó expeditorok (*Expeditor*), a szövegezéssel megbízott fogalmazók (*Konzipist*) és „egyéb hivatali személyek” szerepelnek a felsorolásban. A Haditanács elnöke, alelnöke és tanácsosai nem tartoztak az iroda személyzetéhez, ők a döntéselőkészítés magasabb szintű feladatait látták el. Kérdéses, hogy kiket takar az „egyéb” kategória. Ez alatt egyrészt az iroda fizikai dolgozóira gondolhatunk – így például a gondnoki szerepkört ellátó irodaszolgára (*Kanzleidiener*), esetleg fűtőre (*Heizer*) vagy ajtónállóra (*Türhüter*).⁹ Az uralkodó szigorú magaviseleti szabályokat írt elő valamennyiük számára. Tilos volt mindenfajta veszekedés, gyalázkodás, istenkáromlás, indulatoskodás és zajongás, de ugyanígy kerülendőnek tartották az irodai alkalmazottak egymás ellen való áskálódását is. A hivatali hierarchia élén nyilvánvalóan a titkárok álltak, ugyanis bármiféle konfliktus esetén őket jelölték ki elsődleges békítőnek, a tanácsosok és az elnök csupán akkor avatkoztak be, ha a probléma nem oldódott meg az irodán belül. Egyértelmű feltétel volt továbbá a személyzet esküvel megerősített szigorú titoktartása, hiszen – erre a rendtartás külön felhívja a figyelmet – fontos államügyek mentek át nap mint nap a kezük között, amelyeket a mai államtitkokhoz hasonlóan érzékeny információként kezeltek.¹⁰

⁶ Ezt tanúsítja a Haditanács bejövő és kimenő iratainak 1557 óta nagyjából azonos struktúra szerint vezetett sorozata. Egger: *Das Kriegsarchiv Wien*, II. 167.

⁷ Miksa 1564-es haditanácsi rendtartását Friedrich Firnhaber adta ki: Firnhaber: *Zur Geschichte des österreichischen Militärwesens*, 140–147.

⁸ Ernő főherceg rendtartása az Udvari Haditanács kancelláriája számára. S.l. 1580. június 1. ÖStA KA ZSt HKR HR Akten Kt. 7. 1578–1582. [Nr. 211. Juni]; Az Udvari Haditanács kancelláriájának rendtartása. S.l. 1607. május 1. ÖStA KA ZSt HKR Prag Akten Kt. 61., [Nr. 131. Mai] sin. fol.

⁹ Az Udvari Haditanács személyi állománya. 1615. december 25. ÖStA KA ZSt HKR HR Akten Kt. 52. 1615 Nov–Dez. fol. 15–16. [Nr. 25/1. Dez.]

¹⁰ Firnhaber: *Zur Geschichte des österreichischen Militärwesens*, 140–147.

Az írásbeli munkavégzés helye az általános elvárás alapján az iroda volt. A munkaidő a nyári időszakban munkanapokon – tehát hétfőtől szombatig – reggel 6 órától 10 óráig, illetve délután 1 órától 5 óráig tartott, télen (Szent Mihály napjától Szent György napjáig) viszont elég volt 7-re beérni a hivatalba. Ez a beosztás kényelmes és modern, hét–nyolc órás munkavégzést feltételez, ám nem kerülheti el figyelmünket az az apró megjegyzés sem, hogy a munkaidőt „szükség szerint” meghosszabbíthatták. A rugalmas munkavégzés nyomait mindmáig felfedezhetjük a Haditanács irathagyatékában. Előfordult ugyanis, hogy egy adott ügy elintézése nem tűrt halasztást, és ilyenkor éjjel is rendelkezésre kellett állni. Nem is beszélve a folyamatos kiküldetésekről, amikor a haditanácsi alkalmazottak tulajdonképpen huszonnégy órás szolgálatot láttak el egy távoli helyszínen, például a határvidéken vagy valamely nyugat-európai hadszíntéren.¹¹ A szorgos munka azonban nem feltétlenül volt jellemző mindenkire, máskülönben az uralkodó aligha érezte volna szükségét annak, hogy külön felhívja a figyelmet a hanyagság, léhaság, illetve a mulasztások miatti egymásra mutogatás kerülendő voltára.¹²

A rendtartás egy másik konfliktusforrást is tematizál. Nevezetesen azt, hogy a kollégák előszeretettel éltek a *home office* lehetőségével. A szabályozás a mód nélküli távmunkát úgy kívánta korlátok közé szorítani, hogy csak abban az esetben engedte meg az iratok hazavitelét, ha a dolgozók a megszokottól eltérő időben – elsősorban éjjel – kényszerültek munkavégzésre. Egy 1640-ből fennmaradt dokumentumban Michel D’Asquier keleti tolmács amiatt szabadkozott, hogy az aznapi határidővel kiadott feladatát – egy konstantinápolyi követjelentés desifrározását (titkosírás feloldása) – csak másnap reggel tudta elküldeni felettesének, Gerhard Questenbergnek, mert otthon hajnali négyre készült el vele.¹³ Ugyancsak igyekeztek szigorúan kezelni a hiányzásokat: a szolgálati helyszínt csak a hivatali felettes engedélyével lehetett elhagyni. Mindent összevetve folyamatos készenléti állapot jellemezte a haditanácsi irodai alkalmazottak életét, azaz – a hivatalos kiküldetésektől eltekintve – a fő szolgálati helyszínek tekinthető bécsi haditanácsi irodában vagy annak közelében kellett tartózkodniuk, hogy szükség esetén bármikor elérhetőek legyenek.¹⁴

Az irodai alkalmazottak legfőbb feladata az iratok előkészítése, a végleges változatok szövegezése és precíz iktatása volt. Miksa császár rendelkezése alapján az ügyeket a betérjesztő személye szerint prioritizálták: az uralkodótól és a főhercegektől érkező feladatok mindig elsőbbséget élveztek, de ugyanilyen kiemelt figyelem járt a végvidéki főkapitányoknak és magasabb rendű katonai parancsnokoknak. A Haditanácsot különféle igényekkel megkereső magánszemélyek iratait rendszerint a „közügyek” – tehát a dinasztiai és annak felségterületét érintő kérdések – után sorolták, jöllehet azzal a feltétellel, hogy a hivatalt személyesen felkereső ügyfelek dolgát igyekezzenek a lehető leghamarabb eligazítani. Az aláíratásra előkészített dokumentumokat két irodista olvasta össze, nehogy hiba vagy visszaélést feltételezést javítás maradjon bennük. A borítékok lezárását pedig különös gonddal kellett elvégezzék, értve ezalatt azt is, hogy a címezést pontosan és a folyamatosan frissített udvari titulaturás

¹¹ Cziráki: *A Habsburgok keleti tolmácsai* (megjelenést alatt).

¹² Firnhaber: *Zur Geschichte des österreichischen Militärwesens*, 140–147.

¹³ Michel D’Asquier Gerhard Questenbergnek. S.d.l. [1640] ÖStA HHStA StAbt Türkei I. Kt. 115. Kv. 1. fol. 167.

¹⁴ Illéssy János török tolmácsnak azzal a kikötéssel engedték meg, hogy Pozsonyban éljen, hogy bármikor a Haditanács rendelkezésére áll. 1610. május 7. ÖStA KA ZSt HKR HR Bücher Bd. 223. Prot. Exp. 1610. fol. 444rv. Michael Starzer haditanácsos hasonló feltételekkel költözhetett Sopronba. Michael Starzer szupplikációja II. Ferdinándhoz. Bécs, 1635. augusztus 3. ÖStA FHK A SUS RA Kt. 277. fol. 595.

kézíró alapján kellett elkészíteni. A munkákat általában a kimenő és bejövő iratokat jegyzékbe vevő regisztrátorok és expeditorok,¹⁵ illetve az iratokat ügykörök és illetékesek szerint szortírozó és a címzetekhez továbbító ingrosszisták, valamint a dokumentumokat szövegező fogalmazók végezték. A hozzájuk képest magasabb rangú titkárok feladatköre már főként tartalmi kérdéseket illetett, ezáltal bizonyos témák valódi szakértőivé léptek elő. De ők jelentették az összekötő kapcsot a haditanácsosok és az elnök felé, és az uralkodói kézjegyre váró iratokat is ők gyűjtötték és továbbították. Jelentőségük máig szembeötlő a fennmaradt iratokon, hiszen a Haditanácsban keletkezett utasítások, rendelkezések végső változatán az elnök mellett az adott ügygel foglalatostudó titkár aláírása szerepel. Ugyanez elmondható a kancelláriai dolgozók fölött gyakorolt hatalmuk folytán is, hiszen fegyelmi ügyekben is elsősorban a titkárok számítottak illetékesnek, és az ő javaslatuk alapján menesztették a megítélésük szerint alkalmatlannak bizonyuló kollégát. Összességében véve őket tekinthetjük a Haditanács igazi lelkének, hiszen a titkárok ügyeltek az iroda zavartalan működésére, az iratok megfelelő kiállítására, feldolgozására és a lehető leggyorsabb továbbítására, miközben tartalmi kérdésekben is kompetens, az ügyeket és folyamatokat kiválóan ismerő udvaroncok voltak.¹⁶

A rendelkezéseket olvasva feltűnik az az igyekezet, amely a Habsburg-kormányzati gépezet legfontosabb iratképző egységeinek zavartalan és precíz működését igyekezett biztosítani. Hasonlóképpen szemmel látható a törekvés a gondos, rendezett munkavégzésre és – attól nem függetlenül – az információbiztonságra. Valamennyi fentebb felsorolt irodai foglalkozásnak megvolt a maga jól elhatárolt illetékességi köre, illetve szükség esetére a helyettesítés rendjét is szabályozták. A hivatali adminisztráció gerincét alkotó, a bejövő és kimenő iratokról 1557 óta következetesen vezetett lajstromkönyveket megkülönböztetett odafigyeléssel kezelték, csak az arra kijelölt helyen volt szabad dolgozni velük. Komplikálhatta a helyzetet az, ha valamely irathoz mellékleteket is csatoltak. Ebben az esetben különös gondosságot vártak el a hivatalnoktól, nehogy elkallódjanak a dokumentumok, és később ne lehessen visszakeresni, mikor, ki és miért emelte ki a helyéről vagy másolta le azokat.¹⁷

Az iratok elkallódásának réme egyébként tetten érhető abban a megkötésben is, hogy az irodai alkalmazottak saját helyükön foglalkozzanak a rájuk tartozó papírhalmokkal, ne hurcolják őket ide-oda a helyiségben, és főleg ne azon kívül. További biztonsági előírás volt, hogy a Haditanács felesketett személyzetén kívül senki sem férhetett hozzá a dokumentumokhoz. Egy kivétel azonban akadt: a titkárok engedélyével gyakornokot vehettek fel az iroda egyszerűbb írásbeli munkáira. Ezek a fiatalok – az eredeti szövegben *Knab*, azaz fiú elnevezéssel illették őket – általában valamelyik titkár személyes ismeretségi köréből kerültek ki, hiszen a fenti titoktartási szabályokat figyelembe véve neki kellett szavatolni a gyakornokok megbízhatóságát. Ezzel együtt megnyílt az utódnevelés sajátos útja: több esetben egész dinasztiák telepedtek meg a Haditanács – vagy egyéb kormánysszervek – irodájában, ahol a gyakornokrendszer is hozzájárult ahhoz, hogy az egyes generációk egymásnak adták a helyet az íróasztalnál.¹⁸

A kancellária szemlátomást nagy gondot fordított az általa gondozott iratok és a bennük felmerülő tartalmak védelmére. Ez a törekvés például olyan intézkedésekben nyilvánult meg, hogy felesketett haditanácsi alkalmazotton kívül iratmásolást senki sem végezhetett, ők is

¹⁵ A protokollum-kötetek (ÖStA KA ZSt HKR Bücher Expedit/Registratur) jelentősége jól ismert a kutatás számára, összefoglalóan lásd: Pálffy: *A modern hadtörténetírás*, 545.

¹⁶ Fazekas: *A Magyar Udvari Kancellária*, 207.

¹⁷ Firnhaber: *Zur Geschichte des österreichischen Militärwesens*, 140–147.

¹⁸ Firnhaber: *Zur Geschichte des österreichischen Militärwesens*, 140–147.

csak abban az esetben, ha illetékességüket minden kétséget kizáróan igazolták. Hasonlóképpen törekedtek arra is, hogy az irodába be se tegye a lábát illetéktelen személy, nehogy leskelődéssel vagy hallgatózással olyasmi juthasson a tudomására, ami nem tartozik rá. Az irodai munkát egyébként sem lehetett csevegéssel vagy más, a figyelem elterelésére alkalmas viselkedéssel megzavarni. Ezzel együtt igyekeztek az irodát munkaidőn kívül mindig gondosan zárva tartani, nehogy illetéktelenek jussanak az ott őrzött iratok közelébe.¹⁹

Az információáramlás sebességére utal az az adat, miszerint az elkészült kimenő iratokat legkésőbb másnap már postára adták. Amennyiben sürgős ügyről volt szó – ebben az esetben a levéltári gyakorlatban jól ismert „*cito*” utasítás áll a levél címzésén –, külön postával még aznap útnak indították az iratot. Az már más kérdés, hogy mennyi ideig utazott az adott csomag a címzetthez – a haditanácsi és kamarai kancelláriák iratterméséből jól látszik, hogy olykor akár több napba, extrém esetben több hétbe is beletellett, hogy egy dokumentum egyik hivatalból eljusson a másikba. Ez a probléma valószínűleg az udvar, illetve az adott ügyben érintett szereplők helyváltoztatásával is összefüggött. Az utóbbira az összetett monarchiában igen gyakran került sor, főként egy-egy országgyűlés vagy birodalmi gyűlés, de akár az uralkodó egyéb távolléte – leggyakrabban vadászat vagy családi esemény – miatt. Nagyobb uralkodói utazások esetében az egész hivatal útra kelt, és – ma már nehezen elképzelhető módon – az irattár és az irodai személyzet egy részét is megmozdították. Az iroda gondnokának felügyelete alatt becsomagolták és ládába pakolták a nélkülözhetetlen aktákat és köteteket. A művelet különös precizitást igényelt, hiszen könnyen elkallódhatott egy-egy akta vagy kötet. Az utazás végeztével minden egyes elszállított tétel visszakerült az eredeti helyére, jöllehet a fennmaradt iratanyag ismeretében világos, hogy a legnagyobb odafigyelés mellett sem sikerült teljesen kiküszöbölni az iratvesztést, s a különféle helyszínek között mozgó aktákban az információk visszakereshetősége is nehézségekbe ütközött.²⁰

A haditanácsi kancellária rendtartása természetesen idealizált képet fest az ügymenetről, hiszen elsősorban az elvárásokat tükrözi, nem feltétlenül a tényleges gyakorlatot. A jelenlegi levéltári tapasztalat azonban azt mutatja, hogy az óhatatlanul bekövetkező emberi mulasztások és a későbbi iratpusztulások dacára mindmáig elismerés illeti a hivatal dolgozóit: modern bürokratikus gyakorlatunkhoz nagyon hasonló, logikus és visszakereshető rendszer alapján dolgozták fel és iktatták az aktuális ügyeket, legalábbis a keleti diplomáciai témában végzett vizsgálódásaim ezt igazolják. Abban, hogy a Habsburg Monarchia és az Oszmán Birodalom kapcsolattörténetére vonatkozóan többszáz évnyi viszontagság után is kiemelkedően gazdag iratanyag áll a kutatás rendelkezésére, jelentős szerepet játszottak az archiválásra és megőrzésre irányuló célzott törekvések.

A kancelláriai irodisták fentebb bemutatott hatáskörén túlmutató első utalás egyfajta céltudatos levéltári jelleg kialakítására 1615-ből származik. Ekkor egy nagyobb adminisztratív reform részeként a Haditanácsot is újjászervezték. Elsősorban a felmerülő kiadásokra koncentrálni felmérték a személyi állományt és annak működését, emellett – a kancelláriai feladatokkal összefüggésben – rendelkeztek a megszorított iratállományról is. Az időpont aligha véletlen, hiszen az 1610-es évek elején több olyan változás is bekövetkezett a szerv életében, amelyek feltétlenül indokolták a hányatott sorsú hivatal működésének alapos áttekintését. A keleti diplomáciát illető ügykör integrálását már említettem, de az iroda iratgondozási feladatai szempontjából szintén jelentős kihívásnak bizonyult az 1593–1611 között megosztottan, Rudolf császár (1576–1612) prágai és Mátyás főherceg – majd 1608-tól király, 1612–1619 között császár – bécsi székhelyén működő Haditanács „újraegyesítése” az idősebb

¹⁹ Firnhaber: *Zur Geschichte des österreichischen Militärwesens*, 140–147.

²⁰ Cziráki: *A Habsburgok keleti tolmácsai*, i. m.

Habsburg fivér halála után. Az átalakítások eredményeként tehát két nagyobb iratcsoporttal – a *Reichshofkanzleiból* és a prágai Haditanácsból érkezett dokumentumokkal – bővült a szerv irattára. Alighanem az iratgyarapodás mértéke indokolhatta azt, hogy a haditanácsi archívumnak önálló felelőse lett Ernst Welling személyében. Kinevezése mögött hasonló logika rejlik, mint a már említett Gerhard Questenberg esetében. Welling eredetileg a Rudolf-kori prágai Haditanács regisztrátoraként dolgozott, tehát alapos ismeretekkel rendelkezett az anyagról. Nyilván nem véletlen, hogy 1613-ban éppen őt szemelték ki arra a feladatra, hogy rendezze és vegye jegyzékbe Bécsben a Prágából beérkezett iratokat.²¹

Az 1615-ös haditanácsi pillanatfelvétel számos izgalmas adattal szolgál, egyelőre azonban csak Welling jelenlétére és az abból fakadó tanulságra szeretném felhívni a figyelmet. A kancelláriai alkalmazottak a Haditanács fennhatósága alá tartozó katonai vagy polgári beosztottakon belül külön „alosztályt” képviseltek. De a korábban már említett, hagyományos irodai funkciók mellett Welling nevéhez regisztrátorsága mellett egy újat is hozzárendeltek, hiszen archiváriusként említik.²² Az sajnos nem derül ki az aktából, hogy újszerű feladatköre milyen időtartamra terjedt ki. Nem kizárt, hogy archiváriusi munkakörét csupán a Habsburg-kormányzat haditanácsi vonalát érintő átmeneti kihívások indokolták, és később visszatért hagyományos regisztrátóri munkaköréhez – talán ezért sem bukkan fel több hasonló tisztség a 17. században. A szóban forgó „levéltár” sem feleltethető meg a maival. Valójában a haditanácsi regisztraturát jelentette, tehát inkább egy általános jellegű, valamennyi addig kiállított vagy megszerzett dokumentumot magában foglaló irattárra kell gondolnunk. Kezelésében Welling mellett szerepet kapott még egy másik irodai alkalmazott, Orossy István is, aki 1613-ban megkapta a közben titkárrá előléptetett Gerhard Questenberg regisztrátóri helyét.²³ Orossy közreműködött a prágai iratállomány bécsi elhelyezésében 1613-ban, majd 1615-ben a kibővített haditanácsi regisztraturára átköltöztetésében. Mindezek tükrében kijelenthetjük, hogy a haditanácsi iroda „levéltárának” kialakítása felett a hivatal három elkötelezett regisztrátóra – Welling, Questenberg és Orossy – bábáskodott.²⁴

1615-ben a haditanácsi iratok és köztük a keleti diplomácia aktáinak vándorlása alighanem átmeneti nyugvópontra jutott, de a hirtelen gyarapodás nemcsak a rendszerezést, hanem egy új irattári helyiség megnyitását is szükségessé tette. Ugyancsak Orossy szervezte meg, hogy a haditanácsi kancellárián termelődő iratállományt az öntőház (*Gießhaus*) melletti, különálló kis házban helyezték el.²⁵ Minden jel arra utal, hogy Welling archiváriusi megbízatása ellenére is a regisztrátorok maradtak azok, akik a régebbi anyagok iratgondozását ellátták, és szükség esetén ők keresték elő a Haditanácsban használt archív dokumentumokat. Szép példa a regisztrátorok irattárosi szerepkörére Alexander Greiffenklau esete, akit 1643-ban portai rezidensnek (állandó követ) neveztek ki annak ellenére, hogy a keleti ügyekben tájékozatlannak bizonyult. Hiányosságait a haditanácsi „levéltárból” próbálták meg pótolni: a leendő követet a kancellária regisztrátóra látta el az Oszmán Birodalomba küldött korábbi követségekre vonatkozó dokumentációval. Az eset további érdekessége az, hogy Greiffenklau csak betekintésre kapta meg a kiválogatott iratokat Bécsben, mert tar-

²¹ Hochedlinger et al. (Hrsg.): *Verwaltungsgeschichte*, 663.; Egger: *Ernst Welling*, 333–335.; 1613. március 13. ÖStA KA ZSt HKR HR Bücher Bd. 229. Prot. Exp. 1613. fol. 410r.

²² Az Udvari Haditanács személyi állománya. S.l. 1615. december 25. ÖStA KA ZSt HKR HR Akten Kt. 52. 1615 Nov–Dez. fol. 15v. [Nr. 25/1. Dez]

²³ 1613. március 22. ÖStA KA ZSt HKR HR Bücher Bd. 229. Prot. Exp. 1613. fol. 413v.

²⁴ 1613. augusztus 2. ÖStA KA ZSt HKR HR Bücher Bd. 229. Prot. Exp. 1613. fol. 486r.

²⁵ Ehhez először ki kellett lakoltatni az oda beszállásolt Matthaeus Ölhanst. 1615. január 14. ÖStA KA ZSt HKR HR Bücher Bd. 233. Prot. Exp. 1615. fol. 275r.

tottak belőlük egy-egy másolati példányt a konstantinápolyi állandó követség épületében is, tehát később a helyszínen már azokat használhatta.²⁶

A fennmaradt iratanyag mennyiségét látva a bécsi irattár nyilvánvalóan nem szorítkozott az öntőház melletti egyetlen helyiségre. Maga a Haditanács a 17. században a Hofburg épületében kapott helyet, ahol mindössze egy tanácsterem és az iroda állt a szerv rendelkezésére. Az iratok tárolását a 16–17. század folyamán a bécsi belváros különböző épületeiben oldották meg, de az anyagnak legalább egy része 1699-ben még bizonyosan a Hofburgban volt, mert az ebben az évben bekövetkezett tűzvész során innen menekítették ki az iratokat.²⁷ A dokumentáció elhelyezése mindenképpen problémát jelenthetett a folyamatosan bővülő adminisztráció miatt. A hivatal feltehetően folyamatosan újabb és újabb helyiségekre terjeszkedett, mert Mária Terézia korában már kilenc szobányi irattárról tudunk.²⁸

Ma a Haditanácson átmenő iratanyag elsődleges forrása az iratkezelés alapjául szolgáló protokollumok 1557 óta – lényegében a hivatal kezdetétől fogva – vezetett két sorozata a bemenő és kimenő iratokról (*Expediit* és *Registratur*), mivel a kapcsolódó akták nem feltétlenül maradtak fent, vagy már nem a *Kriegsarchiv*ban kell keresnünk őket. Azt is tekintetbe kell venni ugyanis, hogy a későbbi bővítések és átszervezések során a haditanácsai kollektív számos tematikus iratanyagot fogadott be vagy éppen veszített el. Oszmán relevanciájú iratok után kutatva a már említett 1610-es állománybővülést követően az 1650-es években figyelhetünk fel egy további érdekességre. A Haditanács 1653-ban arra utasította a keleti iratok elsődleges kezelőjének számító udvari főtolmácsot, Michel D'Asquier-t, hogy gyűjtse össze az oszmán békeszerződések példányait, majd rendszerezésüket követően helyezze el őket az udvari kincstárban (*Schatzkammer*). Ez a rendelkezés többek között azért fontos, mert ezen a helyen tartották a dinasztia legbecsesebb kincseit, illetve a Habsburgokra vonatkozó legfontosabb jogbiztosító okleveleket.²⁹ Az Oszmán Birodalommal kötött megállapodások sorsa a 17. századot követően is egyedi pályát járt be. 1749-ben, a mai Osztrák Állami Levéltár egyik előzményének tekinthető *Geheimes Hausarchiv* megalakulása során kialakítottak egy önálló okleveles gyűjteményt, ahol a keleti – főként oszmán, kisebb arányban tatár és perzsa – vonatkozású okleveleket továbbra is külön kezelték *Türkische Urkunden* elnevezés alatt.³⁰

Itt kell megjegyezni, hogy a békeszerződéseken kívül az arab betűkkel írt dokumentumok is különleges elbírálás alá estek: ezeket az iratokat nem másutt, mint a haditanácsai tanácsteremben (*Ratstube*) helyezték el.³¹ Ezen iratok elolvasásához vagy előállításához különleges szaktudásra, a keleti nyelvekben való jártasságra volt szükség, amit általában a hivatal által

²⁶ 1643. február 10. ÖStA KA ZSt HKR HR Bücher Bd. 288. Prot. Exp. 1643. fol. 234r.

²⁷ Az iratvesztés pontos mértéke nem ismert, de a levéltártörténet az 1699-es tűzvészt tekinti a haditanácsai irattárat ért első nagyobb káreseménynek. Vö. Firnhaber: *Zur Geschichte des österreichischen Militärwesens*, 100. A haditanácsai iratok tárolásával kapcsolatban bővebben lásd: Hochedlinger et al. (Hrsg.): *Verwaltungsgeschichte*, 669.

²⁸ Elmer: *A bécsi hadi levéltár*, 37.

²⁹ Ezek jegyzékét lásd: ÖStA HHStA StAbt Türkei I. Kt. 126. Kv. 2. fol. 23–28, 36b–m. és fol. 122. A *Schatzkammer* reprezentatív iratgyűjteménye nem tévesztendő össze a *Schatzgewölbe* levéltárával. Ez utóbbi a legrégebbi, a Habsburg-dinasztia iratait őrző levéltár. Wilhelm Putsch hozta létre, aki I. Ferdinánd (1526–1564) megbízásából összegyűjtötte és rendszerezte a Habsburg-dinasztiával és dominiumaival kapcsolatos dokumentumokat. Munkássága vetette meg a Habsburg Monarchia levéltárának alapjait. Bittner: *Gesamtinventar*, V/4. 15.

³⁰ Bittner: *Gesamtinventar*, V/6. 97. Ezeket a dokumentumokat jelenleg a Türkische Urkunden állagban találjuk: ÖStA HHStA UR TUK Kt. 1–21. A 17. századi anyagot lásd a 3–11a dobozokban.

³¹ „Protocollum über alle sowohl eingeschickte als darüber expedirte türkische acta. K. K. Kriegsarchiv”. ÖStA HHStA StAbt Türkei V. Kt. 31/32. Bd. 32. fol.75.

alkalmazott keleti nyelvi tolmácsok biztosítottak. 1653-ban Michel D'Asquier nemcsak a békeszerződéseket, hanem más oszmán nyelvű okmányokat is összegyűjtött és jegyzékbe vett, feltételezhetően ezek képezhették a tanácssteremben elkülönített iratanyag magját.³² A személyéhez kötődő példa azt is sugallja, hogy a szóban forgó „keleti” iratoknak a mindenkori főtölmács volt az elsődleges referense.³³ Ezeket a kísérő dokumentumokat a békeszövegekkel ellentétben nem emelték ki a Haditanács kezeléséből, hanem a többi keleti tárgyú diplomáciai irattal együtt osztoztak a kormány szerv irattárának fordultatos sorsában. Az eddigieket összefoglalva tehát a Monarchia 17. századi keleti ügyeinek legfontosabb írásos lenyomata két nagyobb helyszínen lokalizálható: 1. a kincstárban (békeszerződések), 2. a Haditanács helyiségeiben, ahol egyrészt a tanácssterem, másrészt az irattár fogadta be az iratokat.

A jelek szerint az Oszmán Birodalommal kapcsolatos iratanyag kezelése világosan elkülönült a többi haditanácsi dokumentumétól. Eleve feltűnő, hogy a Konstantinápolyból beküldött gazdag levelezés – közöttük a felbecsülhetetlen jelentőségű követjelentések – csak elvétve bukkan fel a szerv hivatalos iratforgalmát dokumentáló protokollum-kötetekben. A jelenség magyarázata az lehet, hogy a keleti tárgyú diplomáciai iratokra már a 17. században önálló regisztratúrát alakítottak ki a haditanácsi irodán. Az 1633 után keletkezett bejövő török iratokról biztosan tudjuk, hogy azokat egy indexszel ellátott sárga pergamenbe kötött protokollumban iktatták, míg a 17. századi kimenő iratok fogalmazványait egy másik kötetben. Az utóbbi 1742-ben már biztosan nem volt meg, csak a hozzá tartozó, piros pergamenbe kötött mutató.³⁴ Ezzel párhuzamosan alakulhatott ki a korszakban használatos terminológia, amire a mai *Turcica* elnevezés is visszavezethető: kétszáz éven át következetesen „*in actis Turcicis*” néven említették az Oszmán Birodalomhoz köthető iratok lelőhelyét.³⁵ Ugyancsak ezt valószínűsíti az a 17–18. században folyamatosan vezetett jegyzék is, amelybe az oszmán diplomáciai tárgyalásokhoz szükséges iratokat vették fel, és ugyancsak a „török akták” címet viselte. Az elnevezés az Oszmán Birodalommal folytatott teljes diplomáciai iratanyagra vonatkozott, az oszmán nyelvű iratokat – mint fentebb láthattuk – még ezen belül is elkülönítették.³⁶

A mai kutató munkáját azonban ez az információ kevésbé segíti, mert az eredeti haditanácsi irattári struktúrát azóta többször megbolygatták. 1711-ben Savoyai Eugén haditanácsi elnök kezdeményezte a szerv irattárának rendezését, és Bernhard Rosenbaum személyében saját levéltárosa bízta a csaknem kétszáz évet átfogó, folyamatosan bővített, változatos provenienciájú gyűjteményt, amit a haditanácsi kancellárián összegyűjtött iratokból alakítottak ki (*hofkriegsrätliches Kanzleiarchiv, Archivum Bellicum*). A hadi levéltár gyűjtőköre és struktúrája sokat változott a 18. század folyamán, ennek tárgyalása témánk szempontjából kevésbé lényeges. Elég azt megjegyezni, hogy innen származnak azok a haditanácsi diplo-

³² ÖStA HHStA StAbt Türkei I. Kt. 126. Kv. 1. fol. 36b-d.

³³ Cziráki: *A Habsburgok keleti tolmácsai*, i. m.

³⁴ „Protocollum über alle sowohl eingeschickte als darüber expedirte türkische acta. K. K. Kriegsarchiv”. ÖStA HHStA StAbt Türkei V Kt. 31/32. Bd. 32. fol. 73.

³⁵ Lásd például: ÖStA HHStA SB AB 205/1. sin. pag.

³⁶ „Protocollum über alle sowohl eingeschickte als darüber expedirte türkische acta. K. K. Kriegsarchiv”. ÖStA HHStA StAbt Türkei V Kt. 31/32. Bd. 32. Sőt valószínű, hogy az iratokat alcsoportokba rendezve tematikus nyilvántartási könyvekben vették jegyzékbe. Itt kell megjegyezni azt is, hogy az oszmán méltóságoknak címzett levelek piszkozatait külön sorszámozva lajstromozták. Uo. fol. 3. Az itt hivatkozott Protocollum Johann Jacob Schiller munkája, akit 1677-ben neveztek ki a haditanácsi kancelláriára fogalmazóként. 1684-ben segédregisztrátor, majd 1686-ban regisztrátor lett. 1677 januárja: ÖStA KA ZSt HKR HR Bücher Bd. 351. Prot. Exp. 1677. fol. 20v; 1684. augusztus 14.: uo. Bd. 369. Prot. Reg. 1684. fol. 483r; 1686. szeptember 13.: uo. Bd. 373. Prot. Reg. 1686. fol. 300r.

máciai dokumentumok, amelyeket az 1740–1750-es években fokozatosan vett át a Monarchia új külügyi csúcsszerve, a *Staatskanzlei*, hiszen ekkortól az Oszmán Birodalommal fenn tartott kapcsolatok már annak hatáskörébe tartoztak. Mind a haditanácsi éráról, mind a *Staatskanzlei* kezdeti éveiről elmondható, hogy elsősorban az iratképző szervek irodája oldotta meg az iratanyag megfelelő raktározását és gondozását. Maga a haditanácsi levéltári struktúra 1801-ben esett át újabb változáson, amikor kettéválasztották a megőrzött iratanyagot egy központi katonai levéltárra (*K. K. Kriegsarchiv, Archivum Bellicum*) és egy vegyes témákat tömörítő kancelláriai levéltárra (*Hofkriegskanzlei-Archiv*), ahol a Haditanács régebbi aktáit is gyűjtötték (*alte Registratur*).³⁷ A jelenlegi állapot alapján nyilvánvaló, hogy az említett 18. század közepi transzfer ellenére mindkettőben maradtak oszmán vonatkozású dokumentumok. A 16–18. századi háborúk egyfelől számtalan hadászati jellegű iratot generáltak, amelyek releváns tapasztalatokat őriztek a későbbi korok hadügye számára, valószínűleg ezért maradhattak itt. Másfelől úgy tűnik, hogy a kancelláriai levéltárban is maradt még néhány besorolhatatlan oszmán vonatkozású irat. Erre utal többek között az a későbbi válogatások ellenére máig itt fellelhető füzet, amelyet egy oszmán ügyekben jártas haditanácsi alkalmazott – valószínűleg tolmács – állított össze a 17. századi Oszmán Birodalom közigazgatásában használt alapfogalmakról.³⁸

Mivel a haditanácsi iratok régi rendje már a 18. században felbomlott, érdemes részletesebben kitérni az 1740–1750-es évek levéltári változásaira, amelyek egy jelentős közigazgatási reformsorozatba illeszkedtek. A kormányzat kezdeményezte a dinasztia jogbiztosító iratainak összegyűjtését és rendszerezését, illetve a kormányzati szervek többszáz éves iratterméseinek áttekintését, ami összefüggött a Habsburgok nőági öröklésével és a Mária Terézia trónra lépésével manifesztálódó területiális igényekkel. Ez a praktikus kormányzati törekvés vezetett a korábban már érintett *Geheimes Hausarchiv* (később a *Staatsarchiv* része) megalapításához 1749. szeptember 13-án.³⁹ Az új, a Monarchia kormányzati struktúrájába integrált és a *Staatskanzleien* alárendelt levéltár gyermekbetegségei ellenére hosszú távon megfelelő alapot képezett egy központi „birodalmi” levéltár létrejöttéhez, ám a változatos helyszínekről beszállított anyagok válogatása és összegyűjtése nagyon lassan és olykor öletszerűen haladt.⁴⁰ Az intézmény tematikus „török” részlegét – tehát a mai *Turcica* magját – 1750 körül kezdték kialakítani. A 16–17. századi anyagokat a Haditanácstól, illetve a *Staatskanzleiktól* vették át. Az átadásról fennmaradt egy 1750. április 13-án datált inventárium, amelyben a feladattal megbízott Joseph Hagl levéltáros feljegyezte az érintett dokumentumokat.⁴¹ Mintegy száznegy oszmán vonatkozású fasciculusról (*Acten in Turcicis*) tett említést, amelyek közül az első kilencven vonatkozott az ekkortól már következetesen „régilagnak” (*alter Bestand*) nevezett, 1550–1740 közötti iratcsoportra. A szóban forgó aktákat

³⁷ Egger: *Das Kriegsarchiv Wien*, 113., 118.; Elmer: *A bécsi hadi levéltár*, 38.; Tepperberg: *Das Kriegsarchiv in Wien*, 198. A Haditanács kancelláriájának levéltárát az átszervezések és szelektálások után lásd: ÖStA KA ZSt HKR SR KzLA. Mindkét dátumot a jelenlegi Osztrák Állami Levéltár Hadi Levéltára (Österreichische Staatsarchiv, Kriegsarchiv) alapításaként tartja számon a szakma. Ezzel kapcsolatban lásd még Michael Hochedlinger ismertetőjét az Osztrák Állami Levéltár keresőjében (Scope): <https://www.archivinformationssystem.at/detail.aspx?id=4730>, <https://www.archivinformationssystem.at/detail.aspx?ID=13> (Utolsó megtekintés: 2023. szeptember 8.)

³⁸ A külsején található felirat szerint a cím nélküli füzet egyértelműen a Haditanács régebbi anyagából származik. „Diplomat. ex fasciculo Turcicorum No. 2. Ex Archivo Bellico”. ÖStA KA ZSt HKR SR KzLA XV/1–55. Kt. 56. fol. 1–67.

³⁹ Hochedlinger et al. (Hrsg.): *Verwaltungsgeschichte*, 114–115.

⁴⁰ Bittner: *Gesamtinventar*, V/4. 17–19.

⁴¹ ÖStA HHStA SB AB 205/1. sin. pag.; Hochedlinger et al. (Hrsg.): *Verwaltungsgeschichte*, 457–459.

megtaláljuk a jelenlegi, azonos időkört felölelő *Türkei I* alsorozatban, amelyet 1841-ben Gévy Antal levéltáros kezdett el kialakítani akkor, amikor a külügyeket intéző *Staatskanzlei* teljes iratállományát átvette a levéltár, és megkezdődött a külpolitikai iratok célországok szerinti feldolgozása a *Staatenabteilungen* állagban.⁴² Ha azonban összevetjük az inventárium egyes tételeit a *Turcica*-dobozok jelenlegi tartalmával, arra jutunk, hogy az 1750-es jegyzékbe felvett akták a ma látható teljes anyagnak csupán elenyésző hányadát adják, sőt már a kezdő dátum sem egyezik a fenti „török aktákéval”.⁴³ Lehetséges magyarázattal szolgálhat a korábban már hivatkozott összeírás, ami a 17–18. században még a Haditanácsban készült, és az 1610-ben a Birodalmi Kancelláriától átvett bemenő és kimenő iratokat, illetve a 17–18. században már a Haditanácsban keletkezetteket tartalmazza.⁴⁴ A régi levéltári inventáriumok és a jelenlegi *Türkei I* összehasonlításának az az egyik legfontosabb tanulsága, hogy az 1750-es átadás során valójában nem került minden keleti diplomáciai vonatkozású haditanácsi irat a *Staatskanzlei*hez. Az átadott akták körét könnyen visszaellenőrizhetjük, mert az anyag szétválasztásakor egy pedáns hivatalnok tollal feljegyezte minden egyes *fasciculus* mellé, hogy az adott tételt átadták-e a *Staatskanzlei*nek, vagy a Haditanácsban maradt-e.⁴⁵

Amikor tehát Gévy 1841-ben hozzálátott az eleinte „*orientalische Abteilung*” néven emlegetett tematikus csoport kialakításához, az akkori *Staatsarchiv*nak a *Staatskanzlei*ből – áttételesen a Haditanácsból – származó iratai valójában csak az anyag egy aprócska szeletét jelentették. Különösen a korai anyagok esetében feltűnő a mennyiségi különbség, hiszen, ahogy haladunk visszafelé az időben, egyre kevesebb haditanácsi aktát találunk az áthelyezett gyűjteményben, a 16. századból már csak alig néhányat. Gévy és utódai – Eduard von Adelburg és mások – fáradságos munkával átfésülték a Haditanács számításba vehető anyagait, és számos más gyűjteményt, amelyekből azután a pertinencia elve alapján kiszemezgettek a mai állapothoz már nagyon közeli *Turcica*-konvolutumokat.⁴⁶ Az arányokat egy rövid számítással tudom érzékeltetni: a jelenlegi *Türkei I* első tizenhat dobozának (1521–1562) körülbelül 9000 fóliónyi anyagából mindösszesen egy csomónyi iratot találunk az 1750-es átadási lajstromban, ami óriási különbséget jelent. A további évtizedekre vonatkozóan fokozatosan javul az arány, de az eltérés mindvégig jelentős marad.

Fel kell hívni még a figyelmet egy fontos különbségre a *Turcica* és az előzményeinek tekinthető korábbi levéltárak szemlélete között: a Haditanácsban eredetileg minden egyes ügyre vonatkozóan aktákat alakítottak ki, amiket tematikus csoportokba (*Abteilung*) rendeztek.⁴⁷ Ez a koncepció voltaképpen az I. Ferdinánd korára jellemző ügyközpontúság

⁴² Gévy munkájának kezdeteiről lásd a Haus-, Hof- und Staatsarchiv 1841. április 23-án kelt jelentését a „török iratok“ *Staatskanzlei*ből *Staatsarchiv*ba szállítása során, mely kitér a „magyar“ és „török“ ügyek elkülönítésének nehézségeire is. ÖStA HHStA StK Interiora Archiv Kt. 2. Kv. 2. Nr. 24.

⁴³ A jelenlegi *Türkei I* iratai 1521-es dátummal kezdődnek. Vö.: <https://www.archivinformationssystem.at/detail.aspx?id=96775>

⁴⁴ „Protocollum über alle sowohl eingeschickte als darüber expedirte türkische acta. K. K. Kriegsarchiv”. ÖStA HHStA StAbt Türkei V. Kt. 31/32. Bd. 32.

⁴⁵ Uo.

⁴⁶ Lásd a következő inventáriumokat: ÖStA HHStA SB AB 206/8, 207/1–2. Lásd még a *Staatskanzlei*ből a *Staatsarchiv*ba szállított „török” dokumentumok jegyzékét. 1841. május 22. ÖStA HHStA SB Kurrentakten Kt. 28. Nr. 30.

⁴⁷ Ezt a csoportosítást tükrözi a legrégebbi leltár, amit a 17. század végétől a 18. század közepéig folyamatosan használtak, és ahol az iratokat hat osztályra (*Abteilung*) osztották. A rendezés elve alapvetően kronologikus volt, kivéve az oszmán iratokat és eredeti kéziratokat, amelyeket külön csoportba soroltak. Vö.: „Protocollum über alle sowohl eingeschickte als darüber expedirte türkische acta. K. K. Kriegsarchiv”. ÖStA HHStA StAbt Türkei V Kt. 31/32. Bd. 32.

hagyományát követte, és mindmáig szépen tükröződik a haditanácsi levéltárat jelenleg kezelő *Kriegsarchiv* fondjainak régebbi iratanyagán, ahol egyetlen központi dátum alá rendezve többnyire egy egész iratcsomót találunk. Ezekben az aktákban több különféle dokumentum világítja meg ugyanannak az ügynek a fejlődési stációit. A Gévay-féle sorozat teljesen szakított ezzel a gyakorlattal, és helyette a kronologikus rendezés szabályait vette alapul. Tehát az eredeti aktákat megbontották, a korábban összetartozó iratokat pedig külön-külön, dátum szerint rendezték sorba. A kutatás szempontjából kulcsfontosságú következménye mindennek az, hogy az ügyeket az eredeti logikai összefüggések nélkül, „felszabdalva” látjuk, sokszor nyilvánvaló hiátusokkal. Elkerülhetetlen tehát, hogy az oszmán vonatkozású dokumentumokat visszavezessük keletkezési helyükre, és ellenőrizzük, mi és hol maradt hátra az egyes átszervezések után.⁴⁸

Ezen a ponton nyer jelentőséget az a körülmény, hogy a 16–18. századi Habsburg Monarchia igazgatási struktúrájában meglepően sok olyan hivatal volt még, ahol valamilyen oknál fogva őriztek egy-egy keleti témájú iratsoportot. Ide sorolható a birodalmi kancellária (*Reichshofkanzlei*), ami több átszervezésen és jogkörváltáson esett át a Német-római Birodalom 1806-os felszámolásáig, bizonyos időszakokban azonban a Habsburgok külpolitikáját érintő ügyek is megfordultak a kezelésében. Ez alól nem jelentettek kivételt a keleti ügyek sem, így például a perzsa sahhal folytatott diplomáciai érintkezés iratai éppen ennél a szervnél maradtak fent, innen kerültek át a *Hausarchiv*-ba 1807-ben, amikor a napóleoni háborúkban felbomlott birodalom kormányzói is feloszlottak.⁴⁹ De a *Reichshofkanzlei* irattára más meglepetéseket is tartogat. Egy 1657-es információkérés leleplezi, hogy a kancellária és a Haditanács oszmán vonatkozású iratainak fentebb bemutatott fúziója 1610-ben korántsem volt teljes körű, a feladatot végrehajtó Gerhard Questenberg csak az 1595 utáni dossziékat vitte magával. Az 1531–1595 közötti anyag továbbra is a *Reichskanzlei*-ben maradt, ahonnan az első akták csak valamikor a 17–18. század fordulóján kerülhettek át, de a többségük egészen a 19. századig ott maradt.⁵⁰

Míndeközben nem szabad szem elől téveszteni azt a jelenséget sem, hogy a mai hadi levéltárban (*Kriegsarchiv*) őrzött haditanácsi anyagban a gondos válogatás ellenére mindmáig felbukkannak keleti relevanciájú iratok, hiszen a szelektáló levéltárosok sem tudták minden esetben patikamérlegesen kimérni, hogy szintisztán oszmán vonatkozású témáról van-e szó az adott iratban, vagy más – leggyakrabban magyarországi vagy erdélyi – terület is érintett. A pertinencia-elvű, mesterséges válogatások buktatói így visszaköszönnék a *Turcica*-sorozatban, mert az anyag nagy mennyisége ellenére sem tekinthető teljesnek. Az alapos kutató figyelmét nem kerülheti el, hogy keleti vonatkozású dokumentumok fel-felbukkannak a *Kriegsarchiv*: *Alte Feldakten*, *Hofkriegsrat Akten*, *Hofkriegskanzlei-Archiv* állagokban is, sőt a végvidéket érintő haditanácsi anyag egy része egy államközi megegyezés nyomán Buda-

⁴⁸ Bittner: *Gesamtinventar*, V/4. 14.

⁴⁹ Bővebben a *Reichshofkanzlei* történeti fejlődéséről, hivatalnokairól és feladatköréről: Gross: *Die Geschichte der deutschen Reichshofkanzlei*, i. m. A tematikus perzsa anyag jelzete: ÖStA HHStA StAbt Persien Kt. 1., 2. Gévay Antal kiemelkedő levéltárosi szerepéről és a *Turcica* kezdeteiről lásd: Fazekas: *Magyar levéltárosok*, 67–68.

⁵⁰ 1657-ben egy Bécsbe érkező tatár követséggel kapcsolatban ceremonális problémák merültek fel. A Habsburg-udvar a nyitott kérdéseket a korábbi követek esetében követett protokoll alkalmazásával kívánta tisztázni, ehhez pedig a régebbi követjárásokat vették alapul. Az ügyben illetékes főudvarmester többek között az Udvari Kancellária 1531 és 1595 között keletkezett, „török aktáknak” nevezett irataiban tájékozódott. Vö.: Az Udvari Kancellária válasza a főudvarmesternek. S.d.l. [1657] ÖStA HHStA LA Ungarn UA AA Kt. 176. Kv. B. fol. 109.

pestre került a Magyar Hadtörténelmi Levéltárba.⁵¹ Ugyanígy fellelhetünk számos releváns dokumentumot a szintén Gévy Antal által kialakított másik nagy tematikus sorozat, a *Länderabteilungen Ungarn* (közismertebb nevén *Hungarica*) dobozaiban is. Mindazonáltal arról sem szabad megfeledkezni, hogy a szerteágazó Habsburg–oszmán kapcsolatok kora újkori levéltári lenyomata messze túlmutat egyetlen udvari hivatal hatókörén, így természetesen egyéb szervek, különösen az Udvari Kamara (*Hofkammer*) vagy a diplomata és hadvezérek családi irathagyatéka is gazdag információforrás lehet. Mindezek ellenére a *Staatsarchiv Turcica*-sorozata és a hadi levéltár alapvető jelentőségű volt és marad a Habsburg–oszmán kapcsolattörténet kutatásában.

BIBLIOGRÁFIA

Levéltári források

Hadtörténelmi Levéltár. VII. Gyűjtemények, Történelmi korszakokra vonatkozó gyűjtemények. Fond 201: A török hódoltság és a török elleni háborúk iratai 1500–1789.

Österreichisches Staatsarchiv (ÖStA), Haus-, Hof- und Staatsarchiv (HHStA)
 Staatenabteilungen (StAbt), Türkei I. és Türkei V.
 Urkundenreihe (UR), Türkische Urkunden und Staatsschreiben (TUK)
 Staatenabteilungen (StAbt), Persien
 Länderabteilungen (LA), Ungarische Akten (UA), Allgemeine Akten (AA)
 Sonderbestände (SB), Archivbehelfe (AB)
 Sonderbestände (SB), Kurrentakten
 Staatskanzlei (StK), Interiora Archiv

Österreichisches Staatsarchiv (ÖStA), Finanz- und Hofkammerarchiv (FHKA)
 Sonderbestände, Sammlungen und Selekte (SUS), Reichsakten (RA)

Österreichisches Staatsarchiv (ÖStA), Kriegsarchiv (KA),
 Zentralstellen (ZSt), Hofkriegsrat (HKR), Hauptreihe (HR), Bücher (Expedi és Registratur) és Akten
 Zentralstellen (ZSt), Hofkriegsrat (HKR), Prag Akten
 Zentralstellen (ZSt), Sonderreihe (SR), Kriegs-Kanzleiarchiv (KzLA)

Nyomtatott források

Firnhaber, Friedrich: *Zur Geschichte des österreichischen Militärwesens. Skizze der Entstehung des Hofkriegsrathes*. Archiv für Kunde Österreichischer Geschichtsquellen, Jg. 30. (1864) 91–178.

Szakirodalom

Bittner, Ludwig: *Inventare des Haus-, Hof- und Staatsarchivs V. Gesamtinventar des Wiener Haus-, Hof- und Staatsarchivs 4*. Wien: Holzhausen, 1936.

Bittner, Ludwig: *Inventare des Haus-, Hof- und Staatsarchivs V. Gesamtinventar des Wiener Haus-, Hof- und Staatsarchivs 6*. Wien: Holzhausen, 1938.

Cziráki Zsuzsanna: „*Mein gueter, väterlicher Maister*” – Wissensübertragung unter Diplomaten der kaiserlichen Interessenvertretung an der Hohen Pforte in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts. *Chronica*. Wissenstransfer und Informationsaustausch in der Frühen Neuzeit – Wege der habsburgischen Diplomatie an der Hohen Pforte, Jg. 19. (2020), 42–83.

⁵¹ Hadtörténelmi Levéltár. VII. Gyűjtemények, Történelmi korszakokra vonatkozó gyűjtemények. Fond 201: A török hódoltság és a török elleni háborúk iratai 1500–1789.

- Cziráki Zsuzsanna: *A Habsburg Monarchia keleti nyelvi tolmácsai a 17. században* (kézirat, megjelenés várható dátuma: 2024).
- Egger, Rainer: *Das Kriegsarchiv Wien*. Militärgeschichtliche Mitteilungen, Jg. 7. (1970), Nr. 1. 113–120.
- Egger, Rainer: *Das Kriegsarchiv Wien*. Militärgeschichtliche Mitteilungen, Jg. 7. (1970), Nr. 2. 167–175.
- Egger, Rainer: *Ernst Welling, der Archivar des Prager Hofkriegsrates*. Scrinium – Zeitschrift des Verbandes österreichischer Archivare, Jg. 28 (1983), 333–335.
- Elmer Sándor: *A bécsi hadi levéltár*. Levéltári Közlemények, 17. évf. (1939) 37–49.
- Fazekas István: *Magyar levéltárosok Bécsben 1841–1918*. In: Sipos András (szerk.): *Magyar levéltáros életpályák a XIX–XX. században*. Budapest: Budapest Főváros Levéltára, 2004. 59–86.
- Fazekas István: *A Magyar Udvari Kancellária és Hivatalnokai 1527–1690 között*. Budapest: Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2021.
- Gross, Lothar: *Die Geschichte der deutschen Reichshofkanzlei von 1559 bis 1806*. Wien: Haus-, Hof- und Staatsarchiv, 1933.
- Hochedlinger, Michael – Mat’á, Petr – Winkelbauer, Thomas (Hrsg.): *Verwaltungsgeschichte der Habsburgermonarchie in der Frühen Neuzeit. Bd. 1: Hof und Dynastie, Kaiser und Reich, Zentralverwaltungen, Kriegswesen und landesfürstliches Finanzwesen*. Wien: Böhlau, 2019.
- Pálffy Géza: *A modern hadtörténetírás további kutatásra váró iratanyagáról. Az Udvari Haditanács XVI–XVII. századi iratai*. In: Hausner Gábor (szerk.): *Az értelem bátorsága. Tanulmányok Perjés Géza emlékére*. Budapest: Argumentum, 2006. 538–559.
- Ress Imre: *A monarchia levéltári öröksége. A badeni egyezmény létrejötte (1918–1926)*. Budapest: Magyar Országos Levéltár, 2008.
- Tepperberg, Christoph: *Das Kriegsarchiv in Wien und seine Quellen für die internationale Forschung*. In: Elbel, Petr (Hrsg.): *Österreichische Archive. Geschichte und Gegenwart*. Brno: Masaryk University Press, 2019. 197–223.